

Editör
DOÇ. DR. ALİ KARATAŞ
DOÇ. DR. YUNUS EMRE GÖRDÜK

Günümüz Tefsir Problemleri

İlahiyat

BİLİMSEL ARAŞTIRMA YAYINLARI 18
İlahiyat Serisi: 18

GÜNÜMÜZ TEFSİR PROBLEMLERİ

Editörler

DOÇ. DR. ALİ KARATAŞ

DOÇ. DR. YUNUS EMRE GÖRDÜK

Yazarlar

Prof. Dr. Celal KIRCA

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ

Doç. Dr. Hüseyin ÇELİK

Dr. Öğr. Ü. Fatih TİYEK

Dr. Öğr. Ü. Mustafa KARA

Dr. Öğr. Ü. Şükrü MADEN

Prof. Dr. İbrahim GÖRENER

Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE

Doç. Dr. Ali KARATAŞ

Doç. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK

Dr. Öğr. Ü. Hakan UĞUR

Dr. Öğr. Ü. Nurullah DENİZER

Proje Editörü: Doç. Dr. Murat DEMİRKOL

Kapak ve Mizanpaj: TAVOOS

Baskı ve Cilt

Aydan Basın Yayın Ltd. Şti.

Örnek Sanayi Sitesi Alinteri Bulv. 364. Sk. No: 4

Tel: 0312. 354 46 27 Ostim/ANKARA

1. Baskı: Ekim 2018 (1.000 adet)

ISBN: 978-605-81272-9-6

FCR Yayın Reklam Bilgisayar San. ve Tic. Ltd. Şti.

Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No:14/1 Ulus-Altındağ/ANKARA

Tel: (0 312) 310 08 60 – Fax: (0 312) 311 47 89 – E-mail: fcr@fcr.com.tr

© FCR Yayın Reklam Bilgisayar San. ve Tic. Ltd. Şti. (Sertifika no: 13178)

Bu kitaptaki yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

BİLİMSEL ARAŞTIRMA YAYINLARI
www.bilay.net info@bilay.net

ON BİRİNCİ BÖLÜM

BİR TEFSİR PROBLEMİ OLARAK GARÂNİK

Doç. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK¹

BU BÖLÜMDE ELE ALINACAK KONULAR

1. “Garânik” Olayı Nedir?
2. Garânikle İlgili Rivayetlerin Oluşturduğu Problem Nedir?
3. Hadis Kaynaklarında Konuyla İlgisi Kurulabilecek Rivayetler Var mıdır?
4. Tefsir Literatüründe Garânik Olayı
5. Konuyla İlgili Veriler Işığında Genel Değerlendirme

Giriş

Bu bölümde, literatüre “Garânîk Olayı” olarak geçen ancak vukua gelip gelmediği bile şüpheli olan bir durumun, bir tefsir sorunu olarak tahlili yapılacaktır. Zira söz konusu iddia ve rivayetler, müfessirler tarafından tefsirlere aktarılmış ve bir şekilde tefsir literatürüne mal olmuştur. Her ne kadar müfessirlerin önemli bir kısmı bunu eserlerine tenkit ve reddetme sadedinde almışlarsa da sonuç itibariyle İslam kültürüne dâhil olmuştur. Tahmin edileceği üzere, başta oryantalistler olmak üzere İslam’a her fırsatta saldırmayı görev addeden kesimler de maalesef bize ait eserlerde yer alan ilgili rivayetleri malzeme yaparak aleyhimize kullanmaya çalışmışlardır.

Başta Blachere, Muir, Sprenger ve Dozy olmak üzere; Huart, R. Paret, M. Watt, M. Rodinson, Caetani gibi birçok oryantalist, farklı tonlarda eleştiri, tenkit ve saldırı konusu yaparak bu meseleyi istismar etmişlerdir. Seksenli yılların sonlarına doğru Hint asıllı bir İngiliz olan Selman Rüşdî’nin İslam dünyasında büyük infial uyandıran “Şeytân Ayetleri” adlı kitabı da bu dalganın devamı niteliğinde sayılabilir (Hizmetli, 1989: 53-58; Balbay, 2007: 65-90). Hâsılı Garânîk ile ilgili rivayetlerin, vahyin Hz. Peygamber’e (s.a) ve O’nun vasıtasıyla da insanlara güvenli bir şekilde ulaştırılmış olduğu konusunda zihinsel bir karışıklık oluşturduğu aşikârdır. Bu pürüz iyi niyetli olmayanlar tarafından sürekli gündemde tutulmaya ve büyütülmeye çalışılmıştır.

Meselenin analizine geçmeden önce yaşandığı iddia edilen hadisenin ne olduğunu kısaca görelim.

1. “Garânîk” Olayı Nedir?

Öncelikle kısaca “Garânîk” kelimesinin ne ifade ettiğiyle başlayalım. Garânîk (غَرَانِيقُ); gurnûk (غُرْنُوقُ), gırnîk (غِرْنِيقُ), gırnavk (غِرْنَوقُ), gırnâk (غِرْنَاقُ) veya guranîk’in (غُرَانِيقُ) çoğuludur. “Su kızları” da denen uzun boyunlu beyaz kuğu kuşları anlamındadır (İbn Manzûr, 1992: V/396;

X/287). Turna kuşu anlamında olduğu da söylenmiştir. Müşrikler tapmakta oldukları putları, semaya yükselen kuşlara benzetirlerdi (Zebîdî, t.y: XXVI/247).

Yüce Allah söz konusu putların en büyükleri olan Lât, Uzzâ ve Menât'tan Necm suresinde bahsetmekte ve şöyle buyurmaktadır: “Siz Lât’ı ve Uzzâ’yı gördünüz mü? Diğer üçüncü olan Menât’ı da (gördünüz mü? [Onlar hakkında ne dersiniz?]). Erkek sizin de dişi mi O’nun (Allah’ın)? Öyleyse bu çok insafsızca bir taksim! Onlar (putlar), sizin ve babalarınızın takmış olduğu birtakım isimlerden başka bir şey değiller! Allah ise onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar (müşrikler) ancak bir zanna ve nefislerin arzu ettiği şeye uyuyorlar. Oysa ant olsun ki, Rablerinden onlara bir hidayet kaynağı (Hz. Peygamber/Kur’an) gelmiştir.” (Necm, 53: 19-23).

Bize ulaşan kaynaklar itibariyle henüz ikinci hicrî asrın ilk yarısında literatüre girdiği anlaşılan ve daha sonraları “Garânîk Olayı” diye anılan şey, Hz. Peygamber’in (s.a) Kâbe avlusunda Necm suresini tebliğ ettiği esnada yaşandığı söylenen durumdur. En eski iki tarih kaynağındaki rivayetler şu şekildedir.

İbn İshâk’ın (ö. 151/768) rivayetinde, Hz. Peygamber (s.a) bu sureyi okurken “Siz Lât’ı ve Uzzâ’yı gördünüz mü?” ayetine geldiğinde şeytan, “والله لَنَعْبُدَهُنَّ لِيُقَرِّبُنَا إِلَى اللَّهِ زُلْفًا : Allah’a ant olsun ki onlara, bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye ibadet ederiz.” şeklindeki bir cümleyi araya sokmuştur. Müminlerin bir kısmı tarafından tasdik edilmeyen bu cümleler şeytan tarafından müşriklere öğretilmiş ve sürekli tekrar edilmesi sağlanmıştır. Cebrail gelince Hz. Peygamber (s.a) ona olanları anlatmıştır. Cebrail ise bu ibârenin ayet olmadığını belirtmiştir. Son derece üzülen Hz. Peygamber’i (s.a) bir korku ve hüzn sarmış, bu durum üzerine Hac suresi 22/52. ayet indirilmiştir: “وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى : Biz, senden önce hiçbir resul ve nebi göndermedik ki o, (bir şey) temenni ettiği zaman şeytan onun arzularına (fitne, vesvese, şüphe) atmış olmasın. Oysaki Allah şeytanın ilkâ ettiğini giderir (iptal eder) sonra da kendi ayetlerini pekiştirip sabit kılar. Allah Alîm (her şeyi hakkıyla bilen) ve Hakîm (sonsuz hüküm ve hikmet sahibi)dir.” (İbn İshâk, 1978: 177-178.)

İbn Sa’d’ın (ö. 230/845) nakline göre ise Hz. Peygamber (s.a) Kâbe’nin civarında okuduğu Necm suresinin 20. ayetine gelince, şeytan sanki onun bir devamıymış gibi, “تِلْكَ الْغَرَائِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتُرْتَجَى : İşte onlar yüce kuğulardır (turna kuşlarıdır), şüphesiz ki onların şefaati umulmaktadır.” şeklindeki metni Hz. Peygamber’e (s.a) okutmuştur. Sureyi okumaya devam eden Hz. Peygamber (s.a) en sondaki secde ayetinden dolayı secde etmiş, orada bulunan Kureyşliler de kendisine uyarak secdeye kapanmıştır. Hz. Peygamber’in (s.a) bu sözleri sarf etmesi

Kureyşli müşrikleri sevindirmiş, kendisi ise bu durumdan son derece rahatsız olarak evine çekilmiştir. Daha sonra Cebrail, Hz. Peygamber'e (s.a) söz konusu ibarenin kendisi tarafından getirilen ayetlerden olmadığını söylemiştir. Duruma son derece mahzun olan Hz. Peygamber'e (s.a), "Az kalsın bize vahiy dışında başka bir şeyi yalan yere isnat edesin diye, sana vahyettiğimiz (ayetler) konusunda seni fitneye düşürecek ve ancak o takdirde seni dost edineceklerdi. Eğer sana sebat vermemiş olsaydık, neredeyse sen de onlara bir parça meyledecektin." (İsrâ, 17: 73-74) ayetleriyle birlikte İsrâ suresinin 96. ayetine kadarki kısmı indirilmiştir (İbn Sa'd, 1990: I/160-161)

Yukarıda bahsi geçen rivayetlere göre, müşriklerin secde ettiği haberi yayılıp Habeşistan'a ulaştınca, daha önce oraya hicret etmiş olan Müslümanlar Kureyş müşriklerinin İslamiyet'i kabul ettiğini zannetmiş ve bir kısmı Mekke'ye geri dönmüştür. Ne var ki Mekke'ye yakınlaştıkları zaman durumun zannettikleri gibi olmadığı anlaşılmıştır. Kureyş'in durumunu sordukları bazı kimseler, müşriklerin önce Hz. Peygamber'e (s.a) uyduğunu, ancak daha sonra ilahlarını tekrar kötülediği için ona tekrar baskı ve zulüm yapmaya başladıklarını söylemişlerdir (İbn İshâk, 1978: 177; İbn Sa'd, 1990: I/161). En eski ve önemli iki eserde bu şekilde yer alan ve tenkide gerek görülmemeyen kıssaya, maalesef sonraki dönemlerde de bazı tarih kitaplarında aynı duyarsızlıkla yer verilmiştir (Taberî, 1967: II/338-340; el-Makdisî, t.y: IV/149-150; İbnü'l-Esîr, 1997: I/673-674).

Yaşandığı iddia edilen bu hadise, süreç içinde şeytan tarafından ayetlerin arasına katıldığı ve Hz. Peygamber'e (s.a) okutulduğu söylenen cümlelerde geçen "الغرائيق" lafzına istinaden "Garânîk olayı" şeklinde anılır olmuştur. Garânikle ilgili cümlelerin, çeşitli kaynaklarda bize ulaşan rivayetlerde 20-25 farklı şekilde kaydedildiği belirtilmektedir. (Hizmetli, 47).

2. Garânikle İlgili Rivayetlerin Oluşturduğu Problem Nedir?

Görüldüğü gibi tarihî kaynaklardaki bu tür rivayetler ortaya çözülmesi gereken bir sorun çıkarmaktadır. Söz konusu sorunu şu şekilde iki maddede özetlemek mümkündür:

1) Hz. Peygamber (s.a) vahyin kontrolünde ve ismet sıfatına sahip olduğuna göre şeytan ona böyle bir cümleyi nasıl söyletebilir? Kaldı ki tam da bahis mevzuu olan Necm suresinin 3. ve 4. ayetlerinde "وَمَا يَنْطِقُ" O (Peygamber) hevâsından konuşmaz. O (Tebliğ ettiği Kur'an) ancak vahyolunan bir vahiydir." buyrulmuşken!

2) Faraza şeytan bu cümleyi Hz. Peygamber'e (s.a) söyletmeyip kendisi araya katmaya çalışmış ve sadece kâfirlere duyurmuş olsun. Mevcut

problem yine çözülmemektedir. Zira bu sure okunurken şeytanın araya bir şeyler karıştırması mümkünse diğer sure ve ayetlerin tebliği esnasında da karıştırmış olması mümkün demektir. Sonradan tashih edilse bile müdahalenin mümkün oluşunun kabul edilmesi, vahyin güvenliğine gölge düşürerek insanların aklında bir şüphe izi bırakabilecek niteliktedir.

3. Hadis Kaynaklarında Konuyla İlgisi Kurulabilecek Rivayetler Var mıdır?

Başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere onlardan daha kadîm olan İmam Mâlik'in *Muvattâ*, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* gibi eserlerinde ve diğer belli başlı hadis kaynaklarında garânîk olayından bahsedilmemektedir. Tahmin edileceği gibi bunun sebebi, garânîk konulu rivayetlerin senet ve metin açısından sıhhatli bulunmamış olmasıdır. Bununla birlikte Necm suresini okuyan Hz. Peygamber'in (s.a) secde ayetinden dolayı secde yaptığı, o esnada orada bulunan herkesin de secdeye kapandığına dair rivayetler mevcuttur. Bu tür rivayetlerin de "Garânîk olayı" diye anılan iddialarla doğrudan bir ilişkisinin olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

Örneğin Buhârî'nin (ö. 256/870) naklinde Esved b. Yezîd'in Abdullah b. Mes'ud'dan yaptığı rivayet şöyledir: "Peygamber (s.a) Mekke'de Necm suresini okudu, onu okurken secde etti, onunla birlikte bulunan herkes de secde etti. Sadece (eğilemediği için) eliyle toprağı (veya çakıl taşlarını) alıp alnına götüren ve 'Bu bana yetti' diyen bir yaşlı adam müstesna. Onun da daha sonra kâfir olarak öldürüldüğünü gördüm." (Buhârî, Ebvâbu Sucûdi'l-Kur'an: 1.) Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde (VII: 413; XXIV: 208; XXIX: 423; XLV: 219-220) ve *Kütüb-i Sitte*'den sayılan sair kaynaklarda da rivayetin bu minvalde olduğu görülmektedir (Müslim, Mesâcid: 105; Ebu Dâvud, Sücûdü'l-Kur'an: 3; Nesâî, İftitâh: 49; Dârimî, Salât: 160). Tirmizî'nin rivayetinde ise İkrime'nin İbn Abbâs'tan nakli, "Resulullah (s.a) onu (Necm suresini) okurken secde etti, Müslümanlar, müşrikler, cin ve ins de (onunla birlikte secde ettiler)." şeklindedir (Tirmizî, Ebvâbu's-Sefer: 13).

Gerek *Kütüb-i Sitte* muhaddisleriyle çağdaş olan gerekse onları takip eden dönemde gelen sâir muhaddislerin tavrı da pek farklı değildir. (Örnek olarak bkz. Dârimî, Salât: 160; Bezzâr, 1988: XI/296; İbn Hibban, 1988: VI/469-470). Bu durumda hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in Necm suresini okuduğu ve secde ettiği; müşriklerin, hatta cin ve ins herkesin de onunla birlikte secdeye kapandığı şeklindeki naklin kabul görüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak bununla birlikte sahih addedilen ve makbul sayılan hadis külliyatlarında, Hz. Peygamber'in (s.a) garânîkten bahseden sözleri telaffuz ettiğine dâir herhangi bir nakle rastlanmamaktadır.

4. Tefsir Literatüründe Garânîk Olayı

Tefsir literatürü incelendiği zaman müfessirlerin konuyla ilgili farklı yaklaşımlar içinde olduğu görülmektedir. Bazıları Hz. Peygamber'in (s.a) şeytanın müdahale ve yanıltmasıyla putların şefaatchi olacağını ifade eden cümleleri okuduğu görüşündedir. Ardından Cebrail (a.s) gelerek bu durumun şeytanın yanıltması olduğunu haber vermiştir. Bazı müfessirler, hadisenin esas itibariyle cereyan etmiş olduğu, ancak garânîkten bahseden cümlelerin Hz. Peygamber (s.a) tarafından kıraat edilmeyip şeytan tarafından araya sokuşturularak orada bulunanlara duyurulduğu kanaatinde. Bazıları Hz. Peygamber'in (s.a) bu cümleleri telaffuz ettiğiyle ilgili rivayetleri reddetmiştir. Onlara göre mesele şeytanın seslenmesi şeklinde de olmayıp müşriklerin kalplerine fitne atması şeklindedir. Bazı müfessirlerse garânîkle ilgili rivayetlerin tamamının asılsız ve uydurma olduğu görüşündedir. Şimdi bazı örnekler ışığında bu yaklaşımları görmeye çalışalım.

4.1. Şeytanın Hz. Peygamber'in Diline İlkâ Etmiş Olabileceğini Kabul Eden Yaklaşım

Her ne kadar bu grupta mütalaa edilecek müfessirlerin bazıları farklı görüşlere yer vermişlerse de Hz. Peygamber'in (s.a) garânîkle ilgili cümleleri okumuş olabileceğini kabul etmektedirler. Diğer bir deyişle ilgili rivayetleri kesin bir dille reddetmemiş olmaları, durumu kabullendiklerini, en azından aklen ve itikaden caiz görüp makul buldukları izlenimi doğurmaktadır.

Bize ulaşan en eski tefsirin müellifi sayılan Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Hz. Peygamber'in (s.a) namazda hafif bir uyuklama hali yaşadığını ve garânîkten bahseden cümleleri kıraat ettiğini, bunun üzerine müşriklerin sevinerek putlarının tasdik edildiğini zannettiğini söyler. Daha sonra Hz. Peygamber (s.a) ayetleri baştan alarak ve düzelterek tekrar kıraat etmiştir. Hac 22/52. ayette bahsedilen şeytanın ilkâsı ve Allah'ın onu neshederek ayetlerini muhkem kılması durumu müellife göre budur. Necm suresi tefsirinde meseleye tekrar değinen müellif, bu surenin sonunda müminlerin secde yaptığını, çok yaşlı olan Velid b. Muğîre hariç civardaki bütün müşriklerin de putları tasdik edildi diye onlarla beraber secde yaptığını söyler (Mukâtil, 2001: 3/132; 4/162).

Taberî (ö. 310/922), tefsirinde garânîk olayı ile ilgili birçok rivayeti nakleder. Bunlar İbn Abbâs, Saîd b. Cübeyr, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Muhammed b. Kays, Ebu'l-Âliye, Dahhâk gibi zevâta isnat edilmiştir. Uzun uzun anlatılan bu rivayetlerin hülasası şudur: Hz. Peygamber (s.a), Allah'ın ayetlerinde bir karışıklık oluşturmak için şeytan tarafından uydurulan, putların şefaatchiler olacağına dair cümleleri, farkına

varmayarak okumuştur. Surenin sonunda secde ayeti olduğu için secde etmiş, müminler ona ittibaen secde ederken, müşrikler de putlarının adı anıldığı ve methedildiği için secde etmişlerdir. Hatta yaşlı olduğu için secdeye kapanamayan Velid b. Muğire (veya Ebu Uheyha Saîd b. el-Âs) de yerden bir avuç toprak alarak ona secde etmiştir. Ardından Cebrail (a.s) gelerek durumu bildirmiş, şeytanın ayetlerin arasına katmaya çalıştığı ifadeler Allah tarafından iptal edilmiştir. Bu hadise üzerine hissettiği derin üzüntü ve gamdan sıyrılamayan Hz. Peygamber'e (s.a) Hac suresi 52. ayet indirilmiş ve şeytanın ilkâsı olan kısmın batıl olduğu beyan edilmiştir. Taberî'nin bu paralelde ayete verdiği anlam şöyledir: *“Senden önce hiçbir resul veya nebi göndermedik ki Allah'ın Kitabı'nı tilavet edip okuduğu veya tekellüm edip konuştuğu zaman şeytan onun okuduğu Kitab'a veya konuştuğu söze bir şeyler ilkâ edip karıştırmış olmasın. Ancak Allah, şeytanın ilkâ ettiği sözleri peygamberinin dilinden derhal gidererek iptal eder ve hükümsüz kılar.”*

Hz. Peygamber (s.a) gerekli tashihi yaptıktan sonra, evvelce putları senâ edildiği zannıyla sevinç duyan Kureyş müşrikleri, “Muhammed pişman oldu ve putlarımızın Allah indindeki değerine dair sözlerini değiştirdi.” demişlerdir. Müşriklerin Hz. Peygamber (s.a) ile birlikte secde etmesi durumu ise Habeşistan'a hicret eden Müslümanlara Kureyş'in tümüyle iman ettiği şeklinde şüyu' bularak yansımış ve onların Mekke'ye dönmesine neden olmuştur (Taberî, 2000: XVIII/663-668).

el-Beğavî (ö. 516/1122) öncelikle İbn Abbas ve Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'ye isnat edilen rivayetler bağlamında müfessirlerin konuyla ilgili iştirâk ettikleri görüşü aktarır. Buna göre Hz. Peygamber (s.a) kavminin ondan yüz çevirdiğini ve getirdiği dinden uzak durduklarını görünce, kendi içinden, onları kendisine yakınlaştıracak ayetlerin gelmesini arzu etmişti. Çünkü onların imana gelmesini çok istiyordu. Kureyş müşrikleri ile bir mecliste beraberken nâzil olan Necm suresini okurken putlardan bahseden ayete gelince, şeytan Hz. Peygamber'in (s.a) diline, kendi içinden temenni ettiği durum üzere garânikten bahseden cümleleri ilkâ etti... (Beğâvî, 1998: V/393). Beğavî'nin yaptığı bu aktarım, Taberî'nin de kaydettiği birçok rivayetin özeti gibidir. Müellif bundan sonra “تَمَنَّى” fiilinin, müfessirlerin ekseriyetine göre “tilavet etti” anlamına geldiğini belirtir. Bazılarının Hz. Peygamber'in (s.a) Necm suresini namazda okuduğunu kaydettiğini ekler. Ardından da şöyle bir soru sorar ve cevabını verir:

Hz. Peygamber'in (s.a) tilavetinde nasıl hata olur? Dinin aslı hususunda O, hatalardan korunmuş (ma'sûm) değil midir? Ayrıca şanı Yüce Allah Kur'an'da şeytanın vahye yaklaşamayacağını kast ederek, *“Ona (Kur'an'a) ne önünden ne de ardından batıl yaklaşamaz. O hüküm ve hikmet*

sahibi, övülmeye layık olan Allah tarafından indirilmiştir.” (Fussilet, 41: 42) buyurmuyor mu? diye sorulabilir. Buna cevaben denilir ki: Bu konuda insanlar ihtilaf etmiştir. Bir kısmına göre, Hz. Peygamber (s.a) okumamıştır lakin şeytan onun kıraati arasında kendi karıştırmak istediği cümleleri zikretmiştir. Müşrikler de onu Hz. Peygamber (s.a) okudu zannetmiştir. Ekseriyetin görüşü ise, hata ve unutma sonucu garânikten bahseden cümlelerin Hz. Peygamber’in (s.a) dilinden döküldüğü yönündedir. Ancak söz konusu cümleler ayetlerle karıştırılmamıştır. Bu durum insanlar için bir sınama ve imtihandır. (Beğâvî, 1998: V/394.)

Zemahşerî (ö. 538/1143) Hac suresi 52. ayetin iniş sebebi olarak şunları kaydeder: Kavmi Hz. Peygamber’den (s.a) yüz çevirerek onu çeşitli sıkıntılara maruz bırakıp usandırıyor, keza kendi aşireti muhalefet edip getirdiği din konusunda ona uymuyorlardı. Hz. Peygamber (s.a) onların bu yüz çevirmelerinden rahatsızlık duyuyor, onların İslam’a girmesi konusunda aşırı bir istek göstererek onları ürkütüp uzaklaştıracak ayetlerin inmemesini temenni ediyordu. O’nun içindeki bu arzu sürerken, kavmini İslam’a davet ettiği sırada Necm suresi indi. Hz. Peygamber (s.a) onu okurken, Lât, Uzza ve Menât’tan bahseden kısma geldiği zaman şeytan O’nun bu temennisine göre ilkâda bulundu ve herkese duyurduğu şeyle ona vesvese verdi. Hz. Peygamber de (s.a) dalgınlık ve yanılma sonucu dili sürçerek sureden olmayan “تلك الغرائق العلى، وإن” cümlelerini söylemiş oldu. Korunmuş olması (ismet) sıfatından dolayı ona bu hata bildirildi. Hz. Peygamber (s.a) secde ettiği zaman, bulunduğu topluluğun tamamı onunla birlikte neşe içinde ve gönül hoşluğuyla secde etmişlerdi. Şeytana bu imkânın verilmesi Allah tarafından bir imtihan ve sınamadır. Bu hadiseyle münafıkların şüphe ve zulmeti, müminlerin ise imanı ve nuru artmıştır. Zemahşerî’ye göre ayette geçen “تَمَنَّى”، “irade etti, istedi” anlamındadır “أَمْنِيَّةٌ” ise “istek, arzu” demektir. Dolayısıyla ayetin manası şudur: Senden önceki resul ve nebilerin de âdetleri de aynı şekildeydi. Senin gibi onlar da bir şeyi arzu ettikleri zaman, Allah şeytana, tıpkı senin arzuna ilkâ ile müdahale ettiği gibi onların arzularına da müdahale etme imkânı vermiştir. Şeytana tanınan bu fırsat peygamberlerin çevresinde olanlar için birer imtihan vesilesidir (Zemahşerî, 1985: III/164-165).

İbn Atıyye el-Endelûsî de (ö. 542/1147) Hz. Peygamber’in (s.a) şeytanın ilkâsıyla ayet olmayan cümleleri telaffuz ettiği kanaatindedir. O’na göre Hac suresi 52. ayet, Necm suresini okuduğu esnada, şeytanın müdahale etmesi münasebetiyle Hz. Peygamber’e (s.a) teselli olarak gönderilmiştir. Ayette geçen “تَمَنَّى” fiilinin meşhur anlamı “istedi, arzuladı” şeklindedir. Şeytan, O’nun kavmi ile yakınlaşmayı istemesi ve kendisine ittiba etmelerini arzulaması üzerine malum lafızları ilkâ etmiştir. Hz.

Peygamber (s.a) Allah'ın takdir etmediği şeyi arzuladığı için şeytan da müdahaleye yol bulmuştur. Garânikten bahseden malum cümleleri işittikleri zaman çok sevinen kâfirler, sure bitince tilavet secdesi yapan Hz. Peygamber'le (s.a) birlikte secdeye kapanmışlardır. Yani orada bulunan herkes bilâistisna secde etmiştir. Yine ayette geçen “النسخ/Nesh”, bir yanlışlığı “gidermek”, “izâle etmek” anlamındadır. İbn Atıyye, bunlarla birlikte böyle bir durumun Hz. Peygamber hakkında câiz olmayacağına dair görüşe de yer verir. Bu görüşe göre durum şudur: Hz. Peygamber (s.a) “أَفْرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ” (Necm 53/20) ayetini tilavet ettiği esnada şeytan, sesini onunkine benzeterek garânikten bahseden cümleleri kâfirlere duyurmuştur. Müşrikler de aldanarak “Bunu Muhammed okudu.” demişlerdir (İbn Atıyye, 2000: IV/128-129).

4.2. Müşriklere Şeytan Tarafından Seslenildiğini Benimseyen Yaklaşım

Müfessirlerin bir kısmı, Taberî, Beğavî, Zemahşerî ve İbn Atıyye'nin ikinci planda değindikleri yaklaşımı konuyla ilgili esas addederek benimsemişlerdir. Yani nakledilen hadisenin aslı uydurma değildir ancak garânikten söz eden cümleler Hz. Peygamber'in (s.a) ağzından dökülmemiş, şeytan tarafından kâfirlere duyurulmuştur. Bunun aksini söyleyen rivayetlerin hiçbiri güvenilir değildir. Şimdi birkaç örnekle müfessirlerin konuyu ele alma tarzlarını görelim.

Ebu Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), şeytan tarafından garânikle ilgili cümlelerin ilkâsından sonra İsrâ suresi 73-75. ayetlerin indirildiği, ancak Hz. Peygamber'in (s.a) tasa ve sıkıntısının Hac suresi 52. ayetin gelişine kadar devam ettiği şeklindeki görüşü kaydeder. Daha sonra şeytanın Hz. Peygamber'in (s.a) tebliğine müdahale edişi ile ilgili yaklaşımları birer birer ele alan müellife göre, sonuç olarak Hac suresi 52. ayet asıl olarak Hz. Peygamber'in (s.a) garânikten bahseden cümleleri telaffuz etmekten berî olduğunu ortaya koymaktadır. Ayet, ne zamanki peygamberler Allah'ın buyruklarını emrederse, şeytanın -tıpkı sair günahlarda yaptığı gibi- kendi nefsinden ona bir fazlalık katmaya çalıştığını ifade etmektedir. Yani o cümleleri okuyan Hz. Peygamber (s.a) değil şeytanın kendisidir. Ayet arasında sustuğu zamana denk getirip sesini de taklit edip benzeterek o cümleleri okumuştur. Müşrikler ile kalplerinde basiretsizlik ve fesat marazı bulunanlar o sözleri Hz. Peygamber'e (s.a) cahilce nispet ederken, onun kendi saflarına geçtiğini zannedip surenin sonunda yine onunla beraber secde etmişlerdir. Sâir muhtelif rivayetlerin tamamı asılsız ve bâtıldır (İbnü'l-Arabî, 2003: III/303-307).

Kurtubî (ö. 671/1273) garânikle ilgili rivayetlerin bazılarını aktardıktan sonra bunların sıhhatli olmadığını, Buhârî, Müslim ve sâir meş-

hur musanniflerin bu tür haberlere eserlerinde yer vermediklerini belirtir. Kurtubî, Hz. Peygamber'in (s.a) getirdiği dine muhalif olarak kasten, hatayla, unutarak veya şaşırıp karıştırarak herhangi bir şey söylemekten korunmuş olduğunu söyler. Ona göre burada önemli olan husus söz konusu rivayetlerin sıhhat ehli olan hiç kimse tarafından tahriç edilmiş olduğudur. Velew ki sıhhati teslim edilmiş olsa bile, şeytanın yaptığı ilkânın Hz. Peygamber'in (s.a) dilinden dökülmüş olmadığı kaydıyla bu rivayetler te'vil edilmelidir. Bu durumda şeytan tarafından O'nun sesi taklit edilmiştir. Kâfirler de bu sözlerin Hz. Peygamber'in (s.a) ağzından çıktığını zannederek yaymışlardır. Bunun üzerine Hac suresi 52. ayet indirilmiştir. Kurtubî'ye göre Kâdî İyâz'ın kaydettiği bu te'vil, söz konusu olay hakkında söylenenlerin en güzelidir (Kurtubî, 1964: XII/81-86).

Nesefî (ö. 710/1310) de diğer müfessirler gibi Hac suresinin 52. ayeti tefsirinde garânîk olayını, rivayetlerde geçtiği şekliyle kısaca aktarır ve bunun kabul edilebilir olmadığını, bütün ihtimalleri sıralayarak şöyle izah eder: Hz. Peygamber (s.a) bu sözleri kasten ve bilerek söylemiş olamaz. Zira O, putları yermek için gönderilmiştir methetmek için değil. Şeytan bu sözleri Hz. Peygamber'e (s.a) cebren söyletmiş de olamaz. Çünkü normal insanlarda bile, "*Şurası muhakkak ki benim kullarım üzerinde senin hiçbir nüfuzun olmayacaktır.*" (İsrâ, 17: 65) ayetine göre şeytanın cebren bir şey yaptırması imkânsızdır. Hz. Peygamber'in (s.a) hata ve dalgınlıkla bu cümleleri telaffuz etmesi de kabul edilemez. Eğer bu câiz olsa O'nun sözlerinin güvenilirliği ortadan kalkardı. Dolayısıyla tek bir ihtimal kalır ki o da şudur: Hz. Peygamber (s.a) Necm suresini okurken putlardan bahseden ayeti okuduktan sonra durduğu sırada, şeytan garânîkten bahseden cümleleri hiç vakit kaybetmeden ortaya atmış, bazıları da o sözleri Hz. Peygamber (s.a) okudu zannetmiştir. İşte şeytanın Hz. Peygamber'in (s.a) kıraatine ilkâ etmesi ancak böyle olabilir. Nitekim şeytan Hz. Peygamber (s.a) zamanında hem konuşur hem de O'nun kelâmını işitirdi. Şeytanın Uhud Savaşı esnasında, "*Muhammed öldürüldü*" diyerek bunu yaydığı rivayet edilmektedir. Bedir Savaşı sırasında ise "*Bugün insanlar arasında sizi yenecek kimse yoktur, ben de sizin yanınızdayım (yardımcınızım)*" demiştir (Enfâl, 8: 48). Allah şeytanın ortaya attığı bu tür fitne vesilelerini nesheder, yani iptal edip gidererek onların şeytandan olduğunu haber verir. Böylece ayetlerini sabit kılar ve şeytanın fazladan katmak istediği bâtil sözlerden onları muhafaza eder (Nesefî, 1998: II/447-448).

Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) konuyu Necm suresinin tefsirinde ele alır. Müellife göre Taberî ve Zemahşerî gibi müfessirler kendilerine yakışmayacak tarzda zayıf bir nakli eserlerinde aktarmışlardır. Muhammed b. İshak, Beyhakî, Ebu Hayyan gibi muhakkik âlimlerin söz konusu rivayetleri reddetmiş olduğunu kaydeden Elmalılı, kendi fikrini

de şöyle açıklar: Putları kuğu kuşlarına (garânîk) benzeterek öven cümleler, müşrikler tarafından önceden beri Ka'be'yi tavaf ederken söylenen bir şeydi. O halde garânîkten bahseden cümleler esas itibariyle şeytanın müşriklere yaptığı bir ilkâdır. Yine aynı surenin başında, “O (Peygamber) hevâsından konuşmaz. O (Tebliğ ettiği Kur'an) ancak vahyolunan bir vahiydir.” (Necm, 53: 2-3) ayetleri okunup dururken, Hz. Peygamber'in vahyi tebliğinde şeytânî bir ilkanın müdâhil olamayacağına asla şüphe yoktur (Elmalılı, 1979: 4597-4598). Müellifin, şeytanın ilkâsı derken, anlık bir ses taklidini değil, daha ziyade öteden beri şeytanın onların kalbine vermiş olduğu fitneyi kastettiği anlaşılmaktadır.

4.3. Müşriklerin Kalbine Şeytan Tarafından Fitne İlkâ Edildiğini Savunan Yaklaşım

İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) te'vil ehlinin genel itibariyle, Hz. Peygamber (s.a) Necm suresini kıraat ederken şeytanın müdahale ettiği kanaatinde olduğunu belirtir. Bu görüşü makul bulmayan müellif şöyle itiraz eder: Şayet böyle bir şey olduysa yani Hz. Peygamber (s.a) Cebrail suretinde gelenin şeytan olduğunu anlamadıysa ikinci gelenin şeytan değil gerçekten de Cebrail (a.s) olduğunu nasıl anlayabildi? Ayrıca başka vakitlerde, bunun emsali durumlarda şeytanın karıştırmak istediklerini nasıl oldu da fark etti? Konuyla ilgili bazı görüşleri nakleden Mâtürîdî, daha sonra Hac suresi 52. ayetle ilgili en doğru bulduğu açıklamanın bunların hiç biri olmadığını ifade eder. Ayette, Kur'an okunduğu esnada, şeytanın kâfirlerin kalplerine bir yandan Hz. Peygamber'le (s.a) tartışıp mücadele edebilecekleri, öte yandan müminlerin ittibâ ettikleri ayetler hakkında onları şüpheye düşürmeye çalışabilecekleri düşünceleri atmasından bahsedilmektedir. Ayette “Gerçek şu ki şeytanlar dostlarına sizinle mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar.” (En'am, 6: 121) buyrulmaktadır. Yüce Allah ise Hac suresi 52. ayette, bu tür düşünceleri izâle ve iptal edip ayetlerini sapasağlam kıldığından bahsetmektedir (Mâtürîdî, 2005: VII/431-432). Necm suresinin tefsirinde konuyu farklı bir açıdan tekrar ele alan Mâtürîdî'ye göre Hz. Peygamber'in (s.a) garânikle ilgili cümleleri kasten söylemesi veya onun dilinden bu cümlelerin ortaya dökülmesi ihtimal haricindedir. Şayet bu cümlelerin Hz. Peygamber'in (s.a) ağzından döküldüğü veya şeytanın onun diline ilkâ ettiği sabit olsa bile, ancak “Onların (kâfirlerin) yanlış itikatları ve iddiaları itibariyle onların şefaati umulmaktadır.” demiş olabilir. Bu da tıpkı Hz. Musa'nın (a.s) Sâmirî'ye “Tapınmakta olduğun ilahına da bak!” (Tâhâ, 20: 97) sözündeki gibidir. Hz. Musa'nın (a.s) onun tapındığı buzağı heykelini “ilah” diye nitelemesi mümkün değildir; ancak Sâmirî onu ilah edindiği için ifade bu şekilde kullanılmıştır (Mâtürîdî, 2005: IX/425).

Âlûsî (ö. 1270/1854) Hac suresi 52. ayetin Hz. Peygamber'i (s.a) te-selli etmek için indirilmiş olduğu ve ayette şeytanın kâfirlerin kalplerine şüphe ve fitne atmasından bahsedildiği görüşündedir. Nitekim "...Doğ-rusu şeytanlar kendi dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için fısıldayıp telkîn ederler..." (En'am, 6: 121) ve "Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kılmışızdır. (Bunlar), aldatmak için birbirlerine süslü/yaldızlı sözler fısıldarlar..." (En'am, 6: 112) gibi ayetler de aynı eksende-dir. İmam Mâtürîdî'nin verdiği örnek ayetleri Âlûsî'nin de kaydettiği gö-rülmektedir. Örneğin kâfirlerin kulluk ettikleri bâtil mabutlarla birlikte cehenneme gireceklerinde bahseden ayete (Enbiyâ, 21: 98) karşı müş-riklerin "O zaman İsa, Üzeyir ve melekler de cehennem odunu olacak çünkü onlara da tapılıyor!" demeleri, şeytanın onların kalplerine attığı bu tür bir fitnenin ürünüdür. Yüce Allah ise şeytanın fitnelerini, kendi yüce katından peygamberlerine yardımıyla gidererek sürekli boşa çıkar-mıştır. Dolayısıyla bu ayetin nüzulünün, şeytanın Hz. Peygamber'in (s.a) tebliğine müdahale etmesi olayıyla bir ilgisi bulunmamaktadır. Gördü-ğümüz kadarıyla müfessirler arasında, garânîk meselesiyle ilgili en de-taylı izahatı yapan ve eserinde konuya en geniş yeri ayıran Âlûsî'dir. Ancak müellif, süreç içerisinde yapılan izahları ve itirazları özetlemiştir. Konuyla ilgili kesin ifadeleri bulunmayan müellifin genel tavrı, garânîk kıssasının asılsız olduğuna kanaat getirdiği izlenimi vermektedir (Âlûsî, 1993: IX/167-177).

4.4. Şeytanın İlkâsını Her Şekliyle Reddederek Söz Konusu Rivayetlerin Bütünüyle Asılsız Olduğunu Savunan Yaklaşım

İlgili rivayetleri en net şekilde ve en detaylı delillerle reddeden mü-fessirin Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) olduğunu söyleyebiliriz. O da Hac suresi 52. ayetin iniş sebebinden söz ederken, "sathî/derinliksiz" diye nitelediği müfessirlerin "umumen" naklettiklerini söylediği garânîk olayını aktarmıştır. Müellife göre, muhakkik âlimler, şeytanın Hz. Pey-gamber'in (s.a) tebliğine müdahale ederek onu yanıltması ekseninde dönen bu rivayetlerin bâtil olduğunu bildirmiştir. Bunun Kur'an'dan ve sünnetten delilleri olduğu gibi aklî delilleri de vardır.

Kur'anî deliller:

1) "Eğer (Peygamber) bize atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı, elbette onu kudretimizle kısıkrak yakalardık. Sonra da onun can damarını koparırdık." (Hâkka, 69: 44-46).

2) "...De ki, onu kendi keyfime göre değiştirmem benim için olacak bir şey değildir! Ben ancak bana vahyolunana ittiba ederim..." (Yunus, 10: 15).

3) "O (Peygamber) hevâsından konuşmaz. O (Tebliğ ettiği Kur'an) an-cak vahyolunan bir vahiydir." (Necm, 53: 2-3). Şayet ilk ayetleri böyle

olan Necm suresini okurken garânîkten bahseden cümleleri ona karıştırmış olsa, -hâşâ- ortaya Allah'ın yalan söylediği çıkardı. Bu ise bir Müslümanın söyleyeceği şey değildir.

4) “Az kalsın bize vahiy dışında başka bir şeyi yalan yere isnat edesin diye, sana vahyettiğimiz (ayetler) konusunda seni fitneye düşürecek ve ancak o takdirde seni dost edineceklerdi.” (İsrâ, 17: 73) Ayette geçen “كَادَ” “كَادُوا” kelimesi, “neredeyse olacaktı”, “az kalsın olacaktı” manalarını ifade eder, dolayısıyla böyle bir şeyin olmadığını belirtir.

5) “Eğer sana sebat vermemiş olsaydık, neredeyse sen de onlara bir parça meyledecektin.” (İsrâ 17/74) Ayette geçen “لَوْلَا” kelimesi, kendi dışındaki bir şeyin yokluğundan dolayı o şeyin de olmayacağını ifade eder. Yani şayet sana sebat vermemiş olsaydık az daha meyledecektin, ancak sebat verdik ve sen meyletmedin. Dolayısıyla bu ayet Hz. Peygamber'in (s.a) kâfirlere ve onların arzularına az bir meylinin bile oluşmadığına delildir.

6) “..Biz onu (Kur'an'ı) senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık (parça parça indirdik) ve onu tane tane (ayırarak) okuduk.” (Furkân, 25: 32).

7) “Sana (Kur'an'ı) okutacağız ve sen asla unutmayacaksın!” (Alâ, 85: 6).

Hadis ilmi açısından deliller:

1) Muhammed b. İshak b. Huzeyme'ye bu kıssanın sorulduğu ve onun, “Bu zındıkların uydurmasıdır.” dediği rivayet olunmuştur.

2) İmam Beyhakî kıssanın nakil yönünden sabit olmadığını ve ravilerinin çürük olduğunu belirtmiştir.

3) Buhârî, Hz. Peygamber'in (s.a) Necm suresini okuduğunu ve sonunda Müslüman, müşrik, ins, cin her kim varsa hepsinin secde ettiğini rivayet etmiştir ve bu hadisin metninde garânîkle ilgili bir şey yoktur.

4) Buhârî'nin de nakletmiş olduğu bu hadis birçok tarikle gelmiş ancak hiçbirinde garânîkten söz edilmemiştir.

Aklî deliller:

1) Kim Hz. Peygamber'in (s.a) putları ta'zîm etmesini caiz görürse küfre girmiş olur. Zira kesinlikle malumdur ki onun en büyük gayesi putların batıl olduğunu göstermektir.

2) İlk zamanlarda Hz. Peygamber'in (s.a) müşriklerin eziyetlerinden emin bir şekilde Ka'be'de namaz kılıp Kur'an okuması mümkün olmuyordu. Bazen müşriklerin O'na fiziksel müdahaleleri de oluyordu. O, ancak müşrikler gece vakti Kâbe'nin civarında değilken veya تنها zamanlarda namaz kılıyordu. Bu durum söz konusu rivayetlerin asılsız olduğunu gösterir.

3) Müşriklerin Hz. Peygamber'e (s.a) düşmanlıkları o kadar büyüktü ki, ani ve bir iki cümlelik bir kıraatle O'nun putları övdüğüne kanaat ge-

tirmeleri, araştırmadan bunu kabul etmeleri ve O'nunla beraber secdeye kapanmaları mümkün değildir.

4) "...Oysaki Allah şeytanın ilkâ ettiğini giderir (iptal eder) sonra da kendi ayetlerini pekiştirip sabit kılar..." (Hac, 22: 52) ayetine göre Allah'ın muradı, şeytanın ilkâ ettiği sözleri izâle ederek ayetlerini sapasağlam kılmaktır. O halde önce şeytanın müdahalesine izin verip daha sonra onun sözlerini ayetlerin arasından izale etmek yerine şeytanı bu müdahaleden men ederek böyle bir teşebbüse izin vermemesi daha önceliklidir.

5) Bu konudaki en kuvvetli izah da şudur: Şayet biz Hz. Peygamber'in (s.a) lisanına şeytan tarafından ilkâ edilmiş olduğu görüşünü câiz görseydik, onun şeriatına dair güven ortadan kalkmış olurdu. Yani İslam'ın her bir hüküm ve kanunu hususunda da böyle bir durumun olabileceğini kabul etmiş olurduk. Öte yandan bu durum Yüce Allah'ın, "*Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer yapmazsan, risâletini tebliğ etmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır.*" (Mâide, 5: 67) buyruğunu da boşa çıkarıp iptal etmiş olurdu. Çünkü aklen, vahyi eksiltmek ile ilavede bulunmak arasında fark yoktur.

Bütün bu izahlardan icmalen anlamış oluyoruz ki bu kıssa uydurmadır. Konuyla ilgili en fazla, "Müfessirlerden bir topluluk bu kıssayı zikretmiştir." denebilir. Ancak onların nakletmesi tevâtür derecesine ulaşmış değildir. Haber-i vâhid ise mütevâtir olan aklî ve naklî delillerin karşısında duramaz. (Râzî, 1998: XXIII/237-238).

Beydâvî (ö. 685/1286) garânîk ile ilgili rivayetlerin genel çerçevesine kısaca değindikten sonra bunların muhakkik ulema indinde merdut olduğunu belirtir. Müellifin görüşünün de bu minvalde olduğu anlaşılmaktadır. Şayet sahih bulunsa bile, bunun ancak imanda sabit olanlarla hemen sarsıntıya uğrayanların birbirinden ayrılması için bir sınama olduğu söylenmiştir. Müellif, Hac suresi 52. ayette geçen "أُمِّيَّةٌ" kelimesinin kıraat olduğunu kaydeder. Şeytanın o kıraate ilkâ etmesi ise, sesini yükselterek, işitenlerin Hz. Peygamber (s.a) okudu zannedecekleri şekilde konuşmasıdır (Beydâvî, 1997: IV/75).

Ebu Hayyan (ö. 745/1345), Zemahşerî ve İbn Atıyye gibi birçok müfessirin garânîk olayından bahsettiklerini hatta bu konuda sözü bayağı uzattıklarını teessüfle kaydeder. Oysaki ona göre böyle bir hadisenin vukuu, değil ismet sıfatı taşıyan Hz. Peygamber (s.a) hakkında, O'na mensup olan sıradan bir mümin için bile câiz değildir. Bu çerçevede garânîk kıssasının tamamen bâtil olduğunu vurgulayan Ebu Hayyan, Fahrüddin er-Râzî'nin ayrıntılı olarak değindiği naklî ve aklî delilleri ondan daha mücmel bir biçimde sıralamıştır (Ebu Hayyan, 1999: VII/526). Bu tutumuyla, -tahmin edileceği gibi- Hac suresi 52. ayeti garânîk olayından bağımsız tefsir eden müfessir şunları kaydeder: Ayet, kavimlerinin imana

gelmesini aşırı bir istekle arzulayan resul ve nebilerden bahsetmektedir. Hiçbirisi yoktur ki, şeytan onların rağmına küfrü süsleyerek kavimleri arasında yaymış ve onların kalplerine şüphe ilkâ etmeye çalışmış olmasın. Hz. Peygamber de (s.a) önceki kutlu elçiler gibi kendi kavminin hidayetini çok isterken, Nadr b. el-Hâris gibi şeytanlar onun kavmi ve diğer kabilelerden onunla görüşmeye gelen heyetler içinde şüphe ve fitneyi atıp yayarak onları İslam'dan uzaklaştırmaya çalışıyordu. Bundan dolayı bir önceki ayette, *“Ayetlerimiz hakkında (onları tesirsiz kılmak için) birbirleriyle yarışarcasına koşturanlara gelince, işte onlar cehennemliklerdir.”* (Hac, 22: 51) denmiştir. Onların çaba ve koşturmacası, küfre meyilli olanların kalplerine şüphe atmaya çalışmaktı. Bundan dolayı 52. ayette şüphenin ilkâ edilmesi fiili (يُنْقِي) şeytana nispet edilmiştir. Nitekim insî şeytanları kışkırtarak harekete geçiren; *“(İblis) ‘Senin mutlak kudretine ant olsun ki, onlardan ihlâsa erdirilmiş kulların hariç, muhakkak ki hepsini kışkırtıp azdıracağım’ dedi.”* (Sâd, 38: 82-83) ayetlerinde de beyan edildiği gibi şeytanın ta kendisidir. Dolayısıyla bu ayette Hz. Peygamber’e (s.a) mahsus ve ona doğrudan isnat edilecek herhangi bir şey yoktur (Ebu Hayyan, 1999: VII, 525).

Şevkânî (ö. 1250/1834) müfessirlerden bir topluluğun Hac suresi 52. ayetin sebab-i nüzulü olarak zikrettikleri garânîk olayına kısaca değindikten sonra, rivayetlerin sahih olmadığı gibi hiç bir yönden sabit de olmadığını belirtir. Müellif böylece Hz. Peygamber’in (s.a) tebliğ vazifesine şeytan tarafından müdahalenin mümkün olmadığı kanaatini peşinen belirttikten sonra, yaptığı açıklamaların sonucunda, ilgili rivayetlerin ya mürsel ya munkatı’ olduğunu söyleyerek bunların hiçbir delil ifade etmediği kanaatini yineler (Şevkânî, 1992: III/546-548).

İbn Âşûr (ö. 1973) sünnet bilgisi zayıf bir kısım müellifler ve tuhaf rivayetleri iyice tahlil etmeksizin aktarmayı seven bazı müfessirler tarafından Hac suresi 52. ayetle ilgisi olmayan bir takım nakillerin yapılmış olduğu görüşündedir. Öyle ki bununla hem söz konusu ayetin manası hem de ilgili olduğu iddia edilen Necm suresinin anlamı bozulmaktadır. O, diğer birçok müfessir gibi bu rivayetlerin zayıf olduğunu, hiç birinin sahâbeye dayanmadığını, İbn Abbâs’a nispet edilen haberin de senedinin sıhhatli olmadığını söyler. Zira Necm suresi indirildiği zaman İbn Abbas Hz. Peygamber’in (s.a) meclisinde değildi. Kaldı ki garânîkle ilgili âhad haberler Hz. Peygamber’in (s.a) korunmuş olmasına (ismet sıfatına), dolayısıyla usulü’-din açısından İslam’a muhaliftir. Bu haberlerin yalan olduğuna delil olarak sadece *“O (Peygamber) hevâsından konuşmaz.”* (Necm, 53: 3) ayeti bile yeterlidir. Şayet garânîk olayı sika râvilerce nakledilmiş olsaydı bile reddi veya tevîli gerekirdi. Kaldı ki bu denli zayıf ve temelsiz isnatlar nasıl olur da vaki imiş gibi kabul edilebilir? Eğer

bu hadise asıl itibariyle yalan olmasaydı, “Lât ve Uzzâ’dan bahsedilmesini fırsat addeden bazı müşrikler garânikle ilgili sözleri uydurup kendileri gibi kâfirlerin yakınlığını kazanmak, imanı zayıf olanların kalplerine ise şüphe atmak için yaymışlardır.” şeklinde te’vil edilebilirdi.

Müellif, rivayetlerin tamamında Hz. Peygamber’in (s.a) sureyi sonuna kadar okuduğu, secde ayetinden dolayı secde ettiği, müşriklerin de putları övüldüğü için bu secdeye iştirâk ettiklerinin aktarıldığını belirtir. Hâlbuki şeytanın, “Siz Lât’ı ve Uzzâ’yı gördünüz mü? Diğer üçüncü olan Menât’ı da (gördünüz mü? [Onlar hakkında ne dersiniz?])” (Necm 53/19-20) ayetlerinden sonra müdahale ve ilkâ ettiği söylenmektedir. Bu doğru varsayılsa bile daha sonraki ayetlerde putlar yine tahkir edilmiş, surenin sonuna kadar olan diğer ayetlerde de müşriklerin inançları ve davranış tarzları tezyifle reddedilmiştir. Onlar sureyi sonuna kadar dinledikleri halde, nasıl putlarının methedildiğini zannetmiş ve secdeye kapanmış olabilirler? Bu itibarla İbn Âşûr’a göre, Buhari’nin *Sahih*’i gibi makbul eserlerde garânikten bahsedilmeksizin Necm suresinin sonunda müşriklerin de müminlerle beraber secde ettiğinden bahseden rivayetlerin bulunması da bir karıştırmadan ibarettir (Ayrıntılar için bkz. İbn Âşûr, 1984: XVII/303-307).

5. Konuyla İlgili Veriler Işığında Genel Değerlendirme

Sonuç kısmına geçmeden önce bu başlık altında, öncelikle büyük müfessir İbn Âşûr’un genel bir değerlendirme niteliğinde olan tespitlerine dikkat çekilecek; ardından da ülkemizde yetişen iki emektar ilim adamı olan İsmail Cerrahoğlu ve Sabri Hizmetli hocalarımızın konuyla ilgili değerlendirmelerine kısaca değinilecektir.

İbn Âşûr’a göre, surelerin nüzülü hakkındaki bilgiler bakımından garânikle ilgili rivayetlerin asılsız olduğu görülmektedir. Zira Necm suresi Mekke döneminin ilk yıllarında inen surelerdendir. Hac suresinin ise bir kısmı Mekke döneminin sonlarında bir kısmı Medine döneminin başlarında nâzil olmuştur. Şayet Hac suresinin 52. ayeti garânik hadisesinden sonra teselli olsun diye indirildiyse araya bu kadar zamanın girmesi nasıl mümkün olabilmiştir? Yine söz konusu rivayetlerde, secde eden müşriklerin İslam’a girdiklerini sanan Habeşistan muhacirlerinden bir grubun geri döndükleri söylenmiştir. Oysa Necm suresinin nüzülüyle muhacir grubun Mekke’ye rücûu arasında da çok büyük bir zaman aralığı bulunmaktadır. Ayrıca İbn Âşûr’a göre Hac suresi 52. ayette geçen “تَمَنَّى” fiilinin “kıraat etti”, “أُمْنِيَّة” lafzının ise “kıraat” anlamında olduğuna dair iddianın katiyeti bulunmadığı gibi, Arap dilinde buna delil olacak apaçık bir örnek de yoktur (İbn Âşûr, 1984: XVII/303-307).

Cerrahoğlu ve Hizmetli’nin ilgili değerlendirmeleri ise kısaca şöyledir: “Garânik Kıssası” hicrî II. ve III. yüzyıllarda, rivayetleri alırken

eleştirmeci yaklaşmayan, cerh ve ta'dil etmeye gerek duymayan Müslüman tarihçiler tarafından kayda geçmiş, sonrasında ise maalesef pek çok müellif tarafından benimsenmiştir. Esasen onlar, duydukları rivayetleri gizlemeye gerek görmedikleri gibi, bunların bir kısmının ileride Müslümanlar aleyhine kullanışlı malzemeler oluşturacağını da idrak edememişlerdir. Oysaki garânikle ilgili cümleler 20-25 farklı şekilde rivayet edilmiştir; bunlar birlikten, estetikten, fesahat ve belagatten yoksun olduğu gibi filolojik açıdan da makbul değildir. Râvilerin kimisi sikâ değildir, kimisi cerh edilmiştir. Dahası, garânik hadisesi için ileri sürülen tarih, miladi 615-619 yılları arasındadır. Kıssanın senesinde ise İbn Abbâs ve Saîd b. Cübeyr gibi o tarihlerde henüz çocuk yaşta veyahut doğmamış olan, yani rivayet yapması mümkün olmayan isimler bulunmaktadır. Her şeyin ötesinde Hz. Peygamber'in (s.a) putlardan şefaata umulacağını söylemesi mümkün değildir. Mümkün olsaydı iman edenlerin pek çoğunun irtidad etmeleri gerekir, Yahudi ve Hristiyanlar bu sebeple O'na hücum ederlerdi. Oysa bu tür şeyler vuku bulmamıştır. Dolayısıyla söz konusu hadisenin sübûtu tespit edilememiş olduğu gibi, İslam'a tamamen aykırı oluşu ve sahih hadislerde garânikle ilgili bir şeyin bulunmayışı gibi sebepler bu kıssanın asılsız olduğunun bazı delilleridir. Habeşistan'a hicret edenlerden bir kısmının geri dönmesinin sebebi ise Hz. Hamza ve Hz. Ömer gibi büyük kahramanların İslam'a girmesi ve neticede Mekke'de belli bir süre de olsa sükûnetin hâkim olmasıdır (Bkz. Cerrahoğlu, 1981: 70-76; Hizmetli, 1989: 40-58).

Bu çerçevede öne sürülmesi mümkün iki tahmin şöyledir: Müşrikler üç büyük putlarının adını ayette duyunca, surenin geri kalanını beklemeden onların methedildiğini düşünmüş ve öteden beri sürekli tekrar ettikleri garânik cümlelerinin Kur'an tarafından tasdik edildiğini zannetmişlerdir. Müslümanlar ile birlikte secde etmiş olmalarının sebebi budur (Cerrahoğlu, 1981: 72-73). Yahut Hz. Peygamber (s.a) Kâbe'de, Necm suresini okuyarak müminlere namaz kıldırarak, secdeye gittiğinde, uzaktan onları izleyen müşrikler de ayetlerde putlarının adı anıldığı için sevinerek onunla birlikte secde etmişlerdir (Hizmetli, 1989: 57-58).

Bütün bunlardan varılabilecek netice, müfessirlerin ekseriyetinin düşmüş olduğu genel yanılığın tarihlendirmeye dikkat edilmemiş olduğu şeklinde ifade edilebilir. Necm suresi Mekke döneminin ilk yıllarında inen surelerdendir. Hac suresinin bir kısmı Mekke döneminin sonlarında, bir kısmı Medine döneminin başlarında nazil olmuştur. Dolayısıyla Hac suresi 52. ayetin, Hz. Peygamber'e (s.a) garânik olayından sonra teselli için gelmiş olması mümkün görünmemektedir. Çünkü iki surenin arasında yaklaşık 8-10 yıllık bir zaman aralığı bulunmaktadır. Kezâ aradaki zaman farkından dolayı, bunun hicret edenlerin geri dönmesi

ile de ilgisi yoktur. Öte yandan Necm suresinin, Mekke döneminin ilk yıllarına tekabül etmesi itibariyle, rivayetlerde geçen İbn Abbâs ve Saîd b. Cübeyr gibi isimlerin o yıllarda kaç yaşlarında ve nerede olduklarının da hesaba katılmadığı anlaşılmaktadır. Zira sahabeden olan İbn Abbâs'ın bile hicretten üç yıl önce doğduğu bilinmektedir; yani o, Necm sure- si nâzil olduğunda henüz doğmamıştır. Saîd b. Cübeyr, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Muhammed b. Kays, Ebu'l-'Âliye, Dahhâk gibi isimler ise sahâbe kuşağından sonra gelen nesle mensuptur. Her ne kadar vâkıa, sahâbe ve tâbiûnun bizzat şahit olmadıkları olayları da duyup-bildikleri kadarıyla aktarmaları şeklinde cereyan etmişse de; İslam'ın itikadi prensipleriyle çatışma halinde olan böylesine kritik bir meselede, adı geçen zatlara isnat edilen haberlerin uydurma olduğuna kanaat getirilerek reddedilmemesi için hiçbir sebep yoktur.

Her ne kadar hâlis niyetli olsalar da Mukâtil, Taberî, Zemahşerî, Beğavî ve İbn Atıyye gibi hakikaten dev müfessirlerin, rivayetleri sorgulamaksızın, şeytanın Hz. Peygamber'in (s.a) diline müdahale ederek onu yanıltabileceği ihtimalini kabul etmeleri hatalıdır. Bu yaklaşıma göre şeytanın müdahil olması ve Hz. Peygamber'in (s.a) yanılması mümkündür, aynı zamanda bir sınama ve imtihandır; ancak Yüce Allah'ın bu yanlışlığı gidermesi, vahyin teminat altında olduğunu göstermektedir. Ebu Bekir İbnü'l-Arabî, Kurtubî, Nesefî gibi müfessirler genel kanaat itibariyle garânikle ilgili nakdedilen hadisenin bir aslının olduğunu kabul etmekle beraber, o cümleleri Hz. Peygamber'in (s.a) değil şeytanın telaffuz ettiği düşüncesindedirler. Hatta bir görüşe göre şeytanın ilkâsını sadece kâfirler duymuş, müminler işitmemiş ve kâfirlerin niçin secde ettiklerine de bir anlam verememiştir. Adı geçen müfessirlerin genel kanaati şeytanın bu telaffuzu yaparken sesini Hz. Peygamber'in (s.a) sesine benzetip onu taklit etmiş olduğudur. Esasen Taberî, Beğavî, Zemahşerî ve İbn Atıyye gibi müfessirler de es geçmeyerek böyle bir yaklaşımın olduğunu kaydetmişlerdir. Elmalılı biraz daha farklı bir yerde durmaktaysa da şeytanın müşriklere ilkâ edişini benimsemiş görünmektedir. İmam Mâtürîdî ve Âlûsî, şeytanın garânikle ilgili cümleleri Hz. Peygamber'e (s.a) ilkâsını reddetmekle beraber, müşriklerin kalbine yapılmış bir fitne ilkâsı olduğunu belirtmişlerdir. Özellikle meseleyi aklî ve naklî delillerle özgün bir şekilde ele alarak reddeden Mâtürîdî'nin, Hac suresi 52. ayetle ilgili açıklaması son derece önemlidir. Fahrüddin er-Râzî, Beydâvî, Ebu Hayyan, Şevkânî ve İbn Âşûr gibi müfessirler ise garânik ile ilgili rivayetlerin tümüyle asılsız ve uydurma olduğunu savunmuştur. Yani şeytan ne Hz. Peygamber'e (s.a) ne de müşriklere herhangi bir ilkâda bulunmamıştır. Özellikle Râzî'nin birçok naklî ve aklî delille ortaya koyduğu orijinal çıkarımlar, tefsir ilmi açısından bu konudaki çıtanın yükselebileceği

son nokta gibidir. İbn Âşûr da gerek İslam tarihi gerek nüzul sebepleri açısından özgün yaklaşımıyla garânîk olayının bütünüyle uydurma olduğunu savunmuştur. Hatta sahih hadis kaynaklarında geçen, müşriklerin Necm suresi okunurken müminlerle birlikte secde etmesi hadisesi bile İbn Âşûr'a göre o eserlere karışıklık sonucu dâhil olmuştur.

Sonuç

Sonuç itibariyle Müslümanlar olarak garânikle ilgili rivayetleri reddetmemizi gerektirecek pek çok nedenimizin olduğu kesindir. Müfessirler genel itibariyle şeytan tarafından Hz. Peygamber'in (s.a) kıraatine yapılmış olan bir ilkâyı reddetmişlerdir. Bu ortak fikri benimseyen müfessirlerin bir kısmı, ilgili rivayetlerden vazgeçemeyerek bunların bir hadisenin varlığına işaret ettiğini ancak şeytanın (veya şeytanî bir insanın) yaptığı ilkânın muhatabının Hz. Peygamber (s.a) değil müşrikler olduğunu söylemiştir. Yani bunlar bir taraftan rivayetleri reddetmeden, öte yandan da Hz. Peygamber'in (s.a) ismetine hâlel getirmemeye çalışarak durumu tevil etme yolunu seçmiştir. Hatta bu tevil gayretinden ötürü Hac, 22: 52. ayette geçen “تَمَنَّى” fiilinin, “tilavet etti” anlamında olduğuna dair tercihler öne sürülmüştür. Kimileri söz konusu ilkânın bir sesleniş durumu değil kalplere verilen fitne ve vesveseden ibaret olduğunu belirtmiştir. Son grubu oluşturan müfessirler ise söz konusu rivayetleri çeşitli delillerle ve hiçbir te'vile lüzum görmeden bütünüyle reddetmiştir. Bu durumda şeytanın tebliğ edilen ayetlere ve onların tebliğ edicisi olan Hz. Peygamber'e (s.a) doğrudan müdahalesi genel kanaate göre imkân haricindedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, ayetlerin tebliği esnasında şeytanın kâfirlere ses taklidiyle yaptığı bir ilkâyı makul karşılamak da sıhhatli bir yaklaşım sayılamaz. Nitekim şeytan, sesini Hz. Peygamber'inkine benzeterek böyle bir aldatmayı yapabildiyse, sair zamanlarda da gerek müminler gerek müşrikler için bu tür bir aldatmaya yeltenmediğinden nasıl emin olunabilir! Bunun zaman zaman mümkün olabileceği, ancak yapılan müdahalelerin Allah tarafından ihbar edilerek bertaraf edilmiş olduğu düşünülse bile, bu yaklaşım problemi tamamıyla çözecek nitelikte değildir. Zira her hâlükârda tebliğ edilen ayetleri işitenlerin, “Acaba bunları Peygamber mi söyledi yoksa yine bir ilkâ durumu mu var?” diye düşüneceği bir vasatı kabul etmek, tebliğin pek de güvenilir şartlarda yapılmadığını kabul etmekle eşdeğerdir.

Öte yandan kanaatimizce sıhhatli olmayan diğer bir yaklaşım da sahih hadisler arasında yer alan, Necm suresinin kıraati esnasında Müslümanlarla birlikte müşriklerin secde etmesi olayından bahseden rivayetlerin reddedilmesidir. Zira bazı müelliflerin söylediği gibi söz konusu rivayetler bu kaynaklara hata ile karıştıysa neden garânîk meselesi değil de sadece secde olayı karıştı diye akla gelmektedir! Bu meyanda sahih

kaynaklarda geçen ve garânikten bahsetmeksizin sadece müşriklerin secde edişinden bahseden hadislerin “Garânik” olayı denen rivayetlerle herhangi bir ilgisinin bulunmadığını söylemek ve bu şekilde bir tevil/telif yoluna gitmek imkân dâhilindedir. Necm suresinin okunması esnasında orada bulunan müşriklerin, Müslümanlara nispet yaparcasına, surede yerilen putlarına secde etmiş olmaları muhtemeldir. Kur’an’ın harikulâde üslubundan etkilenerek de secde yapmış olabilecekleri akla gelmektedir. Zira İslam’a girmediği halde Kur’an’ın belağatına hayran kalarak secde eden bazı müşriklerin olduğu bilinmektedir. Ayrıca Hz. İbrâhim’den kalan şeriatı tahrif ederek muharref bir inanç sistemi oluşturan müşriklerin, putlara tapmakla birlikte Allah’ı da inkâr etmedikleri bilinen bir şeydir. Dolayısıyla Müslümanlarla birlikte şu veya bu nedenle secde etmiş olmaları imkânsız bir durum olmasa gerektir. Bu perspektifle, hadis metinlerinde anlatılan vakanın garânik uydurmasından bağımsız bir vaka olduğunu; garânikle ilgili kısmın bu vakaya sonradan eklemlenmiş olabileceğini söylemek, kanaatimizce ifrat ve tefritten uzak ve daha uygun bir yaklaşım olacaktır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. (2001). *Müsned*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle.
- Âlûsî, Şihâbuddin. (1993). *Ruhu’l-Meânî fi Tefsiri’l-Kur’ani’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*. Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye.
- Balbay, Muhammed. (2007). *Garânîk Kıssası ve Oryantalist Yaklaşımlar*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beğavî, Ebu Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd. (1998). *Meâlimu’t-tenzil fi tefsiri’l-Kur’an*. Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî.
- Beydâvî, el-Kâdî Nâsirüddin. (1997). *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil*. Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâs.
- Bezzâr, Ebu Bekr Ahmed b. ‘Amr (1988-2009). *el-Bahrü’z-Zehhar (Müsnedü’l-Bezzar)*. Medine: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem.
- Buhârî, Ebu Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cu’fî. (2002). *Sahihu’l-Buhârî*. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât.
- Cerrahoğlu, İsmail. (1996). “Garânîk”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları. XIII/361-366.
- Cerrahoğlu, İsmail. (1981). “Garânîk Meselesinin İstismarcıları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XXIV/69-91.
- Dârimî, Ebu Muhammed b. Abdillâh b. Abdirrahman. (2000). *Sünen-ü Dârimî*. Suudi Arabistan: Dâru’l-Muğnî.
- Ebu Dâvud, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî el-Ezdî. (1998). *Sünen*. Cidde: Dâru’l-Kible; Beyrut: Müessesetü’r-Reyyân; Mekke: el-Mektebetü’l-Mekkiyye.
- Ebu Hayyân, Muhammed Yusuf b. Ali el-Endelûsî. (1999). *el-Bahrü’l-Muhît fi’t-Tefsîr*. Beyrut: Dâru’l-Fikr.
- Elmalılı Hamdi Yazır. (1979). *Hak Dini Kur’an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım.

Hizmetli, Sabri. (1989). "Garânik Meselesi Üzerine". *İslami Araştırmalar Dergisi*. c. III, s. 2/69-82.

İbnü'l-Arabî, el-Kâdî Ebu Bekir Muhammed b. Abdullah. (2003). *Ahkâm-ı'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

İbn Âşur, Muhammed et-Tûnusî. (1984). *et-Tahrîr ve't-Tenvîr (Tahrîru'l-Ma'na's-Sedîd ve Tenvîru'l-Aklî'l-Cedîd Min Tefsîri'l-Kitabî'l-Mecîd)*. Tunus: Dâru't-Tûnusîyye.

İbn Atıyye el-Endelûsî. (2000). *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabî'l-Azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

İbnü'l-Esîr el-Cezerî. (1997). *el-Kâmil fî't-Tarih*. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî.

İbn Hibbân, Ebu Hâtim Muhammed et-Temîmî el-Büstî. (1988). *Sahîhu İbn Hibbân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale.

İbn İshâk, Muhammed el-Medenî. (1398/1978). *Sîretü İbn İshâk*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali. (1992). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sâdır.

İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed el-Hâşimî. (1990). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. (1964). *el-Câmi' li-Ahkâm-ı'l-Kur'an*. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye.

Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir. (t.y.). *el-Bed'ü ve't-Târih*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye.

Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed. (2005). *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasan el-Ezdî. (2001). *Tefsîru Mukâtil*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâs.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Hacâc (t.y.). *Sahîh*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabî.

Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. (1998). *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Kelimü't-Tayyib.

Râzî, Fahrüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer. (1998). *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabî.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh el-Yemenî. (1992). *Fetihu'l-Kadir*. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed İbn Cerîr. (2000). *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vili Âyi'l-Kur'an*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Taberî. (1387/1967). *Târihü't-Taberî (Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk)*. Beyrut: Dâru't-Türâs.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa es-Sevre. (1975). *el-Câmiu's-Sahîh (Sünenü Tirmizî)*. Mısır: Şirketü'l Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî'l-Halebî.

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezak el-Hüseynî Ebu'l-Feyz Mur-tazâ. (t.y.). *Tâcu'l-Arûs*. Beyrut: Dâru'l-Hidâye.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. (1407/1985). *el-Keşşâfu an Hakâiki Ğavamidi't-Tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî.